

ZEKİ VELİDİ TOGAN VE TÜRKİSTAN MİLLÎ HAREKETİ*

PROF. DR. DURSUN YILDIRIM

Türk milletinin kadim yurdu Büyük Türkistan'ın kuzeybatı sınırlarını ve topraklarını teşkil eden Ural dağları mıntıkası; Urallarda ve Uluğ Türkistan'da yaşayan Türk milletinin çok geniş bir kitlesinin son yüzyılın büyük siyasî hareketlerinde ve millî müstakiliyet (istiklâl) mücadelelerinde rehberliğini eden ve aynı zamanda, dünya çapında büyük bir tarihçi olduğunu herkese kanıtlayan Zeki Velidî Togan (1890-1970)'a doğuşunda, yetişmesinde ve şahsiyetini kazanmasında fizikî, fizikî ve kültürel açıdan tarihî beşik olmuştur¹. Bu beşiğin tam yeri, Ural dağlarının güney eteklerinde, bir yanı dağlık ve ormanlık, öteki tarafı bozkır olan Küzen Aulu'dur. Togan'ın zamanında bu Aul Türkleri, hayvan besleyerek, biraz ziraat yaparak ve biraz da orman işleri ile hayatlarını kazanırlarmış². Başkurt Türklerinin çoğu gibi Küzen Aulu Türkleri de, yarı göçebe olup, geniş topraklara ve yaylalara sahip idiler. Bunlar hem tarihî kabile teşkilâtını, hem tarihî destanları ve gelenekleri muhafaza eden Başkurt Türklerine mensupturlar³. Togan'ın mensup olduğu uruğ, Soklı-Kaylar, müstakiliyetin kadim Türk boyları

* Elinizdeki bildiri, 29 Eylül 1998 tarihinde Başkurt Devlet Üniversitesi, Başkurtistan Respublikasının Fener Akademiyası tarafından düzenlenmiş; Xalik-Ara Konferentsia "Evraziya xalıqtarının tarixi hem kulturahı: Borongo osor, urta bıyat hem xezerge zaman" problemları buyınça 4-se Velidi Ukıyzarı [Mejdunarodnaja Nauçnaja konferentsija: Çetvertije Validovskije Çtenija] adlı konferansda, Ufa'da sunulmuştur. Bu bildiri de kullanmış olduğumuz terminoloji, büyük ölçüde rahmetli Hocamızın eserlerinde ifade etmiş olduğu kavram adlamalarından oluşmaktadır. Eksik ve yanlış kullanımlar göze çarptıyor ise, bu, bizim aczi-mizdendir (D. Y.).

1 Bu makale, Zeki Velidî Togan'ın, büyük Türk milletinin, geçmişine ve geleceğine ışık tutan ve önümüzü aydınlatan ve bize, müstakilliğin hayatımızdaki mana ve önemini öğreten şu ilmi eserlerinden istifade edilerek yazılmaya çalışılmıştır: 1- A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türki Türkistan Yakın Tarihi I: Batı ve Kuzey Türkistan*, İstanbul, 1942-47; 2- Prof. Zeki Velidî Togan, *Hâtralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul, 1963; 3- Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul, 1985, 4. bsm. ; 4- Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, İstanbul, 1970. Bu makalemizde, ilk eseri: TT; ikincisini: TH; üçüncüsünü: TTU; dördüncüsünü: TTM biçimlerinde kullanacağız ve sadece ilgili sahifelere işaret ile yetineceğiz.

2 TH, sh. 1.

3 TH, sh. 2.

arasındaki efsanevî öncüsü Kay Türkleri uruğundan inmektedir⁴. Ve bunlar arasında, müstakiliyet yolunda Çarlık Rusya'ya ve Kalmuklara karşı yapılan savaşların hatıraları, sözel anlatımla olduğu kadar, yer adları ile de canlı olarak yaşamaktadır ["Urıs ölgen", "Urıs qırılğan" (Rus sındığı) gibi...]⁵.

Togan'ın yetiştiği aile çevresi ve Küzen Aulu, ilginç bir kültür çevresi oluşturmuştur. Bu kültür çevresi, büyük aile fertlerinin kültür düzeylerinden olduğu kadar, onların yaratmış olduğu ilişkilerden kaynaklanan bilgi akış ağlarının da bir neticesi olarak karşımıza çıkar. Bu bilgi ağları, Togan'ı çocuk yaşta hem yerel kültür ve sözel tarih ile tanıştırır; hem Hiyve ve Buhara ağı ile Uluğ Türkistan, hem de Küzen Aulu-Kazan ve Moskova-Petersburg yolu ile Türkiye ilim ve kültür hayatlarına bağlar. Adı gibi zeki, kavrama ve muhakeme yeteneği yüksek olan Togan, Rus kültürüne kapalı ama kendi kültürüne son derece duyarlı münevver bir aile çevresinde yetişmiştir. İçinde yetiştiği geniş çevre de, aynı özelliklere sahip münevver insanlardan mürekkeptir. Hemen hepsi, dünyada olup bitenden haberdar, Rusça, Arapça ve Farsça bilen ve bu dillerde ders veren, eser yazan, mektuplaşan ve bu diller ile yazılmış edebiyata ve ilim hayatına vâkif insanlardır.

Togan, mektep çağına gelinceye kadar, aile çevresinde dinlediği tarihî savaşların hatıralarını, büyük amcası Veli Molla'nın anlattığı Edige, Cireşe, İsaoglu Emet gibi Türkçe millî tarihî destanları dinleyerek büyür. Altı yaşında babasının açmış olduğu mektepte tahsile başlayan Togan, fen ve dinî bilgilerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Rusçayı da öğrenir. Bu öğrenimi, üç dili aynı/zamanda kavrama yeteneği, Togan'a yeni ufuklar açacaktır. Dinî ilimleri, edebiyatı, Türk tarihini, Arap ve Fars edebiyatını, Rus fikir ve ilim hayatını, Kazan, İstanbul, Hiyve ve Buhara yayın hayatını öğrenip takip etme imkânı bulur. Aile çevresinde tarikat ve tasavvuf kültürünü tanımak fırsatını elde eder⁶. İlim ve içtimaî hayat ilgisini çeker.

4 TH, s. 2; Togan'ın müstakiliyet (istiklâl) fikri *TTU* adlı eserinde de geniş ölçüde işlenmiştir.

5 TH, s. 4-8.

6 TH, s. 8-43.

Başkurt yaylalarında, Küzen Aulu'da, millî kültür ve tarih çevresi içinde ve bu alanın değişik yerlerinde geçirdiği tahsil, edindiği bilgi, gelen kitapların ona verdikleri, özellikle Türk tarihine ait okuduğu eserler, onu, kabına sığmaz bir cevvaliyete erdirmişdir. Togan'ı özellikle Türk ve Rus mücadelelerini anlatan, Rus mezaliminden ve Türklerin büyük mazisinden söz eden eserler, bir mıkna-tıs gibi tarih ilmine doğru çekip götürür⁷. Bu yüzden, kendini daha iyi yetiştir-mek üzere, kendi muhitinden çıkıp uzaklara gitmeye karar verir. Bu eski muhit, onu Türk, Arap ve Fars kültürleri yanı sıra, birçok Garplı ve Şarklı mütefekkir ile tanıştırmış ve kendi deyimiyle kendisine, "sonradan tadiline hiçbir suretle" ihtiyaç duymadığı "bir ahlâk terbiyesi ve siyasî ideal" vermiştir⁸. Ancak, onu bü-yük işlere hazırlayan kaderi, Togan'ın yolunu bu muhitten bir süre ayırmaya ka-rar vermiştir ve bu kararı da, yürürlüğe koymuştur. Bu ayrılık aynı zamanda, To-gan'ın ilk ilmî çalışmalarına kapı açar. Bu süreç 1908-1916 yıllarını kapsar⁹.

Togan, eski muhitinden ayrıldıktan sonraki hayatının, bu gurbet yıllarının bü-yük güçlükler içinde geçtiğini ifade eder. Bu süreç, tahsil, muallimlik, ilmî araş-tırmalarla uğraşmak, Başkurt İli ile Kazan, Fergana, Petersburg, Buhara arasın-da seyahatler, araştırmalar ve tedricen ilmî muhitlere giriş mücadeleleri ile do-ludur. Genişleyen ve dost muhiti zenginleşen bu yeni dünyaya Togan, ilk adımı-nı, 29 Haziran 1908 tarihinde, Küzen'den gizlice çıkarak atar¹⁰.

7 Togan, *TH*'nin muhtelif sayfalarında, gençlik çağlarında okuduğu tarihi ve içtimaî eserleri sıkça ifade eder. O yaşlarda oldukça ağır ve muhtevalı eserlere merakı ve bunları kavrayıp muhakeme etme yeteneği olağanüstüdür. Ondaki müstakiliyet fikri, bu süreçte vuzuha kavuşmağa başlar. Bu eserleri burada sıralama-yacağız. Sözü edilen eserlere başvurulabilir.

8 *TH*, s. 49.

9 *TH*, s. 50.

10 İlmî çalışmalarını geliştirmek üzere köyünden ayrılışını Togan şöyle ifade eder: "18-26 yaşlarımdaki ha-yatım büyük güçlükler, tahsil, muallimlik, ilmî araştırmalarla; önce vatanın Başkurt ili ile Kazan, sonra Fergana ve Petersburg-Buhara arasında seyahatlerle, araştırmalarla, nispeten geniş bir muhitte tedricen açılmakla geçti. Bu muhite ben 29 Haziran 1908'de köyümüzden ayrılmakla yavaş yavaş girdim. O gün babam ve annem başka bir köyde misafirlikte iken, ben, yayan olarak ve evden tek kuruş para almadan sırtımdaki torba içinde bir yuvarlak eknek, bir kangal kazı, bir cırnak kuru peynir (kurut) ve bir miktar şay olduğu hâlde ayrıldım. Babama 'tahsil azmindeyim, evlenemem' diye mektup yazdım." (*TH*, s. 10). Bu süreç, 1916 yılına kadar uzanır. Ancak, bu yılların 1913-1916 arasında da, Togan, çeşitli düzeylerde ve durumlarda siyaset ile temasa gelir; ama daha çok, siyasetin uzağında durmağa çalışır.

Orenburg ilk durağı olur. Burada çok beğendiği âlim Rizaeddin Fahreddin ile görüşür. Rus mekteplerine mi, yoksa Beyrut'a mı gitmek gerekir konusundaki tereddüdünü açan Togan'a, bu âlim, memlekette kalmasını tavsiye eder. Togan oradan Kazan'a geçer. Burada parasızlık yüzünden Kasımiye Medresesine girer. Fakat burası da ilmî düzey itibarıyla Togan'ı tatmin etmez ve hususî olarak Rusça ve İslâmî ilimleri tahsil etme yolunu seçer. Bu sırada Çuvaş Türklerinden N. Aşmarin ve Sagay Türklerinden N. Katanov ile tanışır. Bu iki zat, Togan'ın öğrenme ve ilim iştiağını görüp, kendisine çok yardımcı olurlar¹¹. Togan'ın zihnini bu yıllarda yoran ve cevabını bulmaya kendini mecbur hissettiği soru şuydu: Türklerin gerilemesinin hakikî sebepleri ve bunda İslâmîyetin rolü olup olmadığı. Bu sorunun cevabını o, Barthold'da bulur. Böylece, Türk milletini geriletken sebeplerin dinî değil, iktisadî ve coğrafî olduğu gerçeği ile karşılaşır. Bu gerçeğe göre, dünya iktisadî üstünlüğü XVI. yüzyıldan itibaren, kara ticaret yollarını devre dışı bırakıp deniz ticaret yollarını etkin duruma getiren Avrupalıların eline geçmiştir. Togan'ın hayatında, daha önce değinip geçtiğimiz çevrenin bıraktığı derin izler ve Türklüğün gerilemesinin asıl sebebi olarak yapmış olduğu bu yeni gerçek amil tespiti, onun, Türk tarihi ile ilmî surette meşgul olma kararını vermesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur, kanısındayım¹².

İlk yazdığı eser *Türk Tarihi* adını taşır. Kazanlı yayıncı bu adı beğenmez ve eserin adını kendi kendine değiştirir. Yayıncının kararıyla eser, 1911 yılında *Türk-Tatar Tarihi* diye yayımlanır¹³. Buna rağmen Togan, bu eseri ile, Rus müsteşrikleri arasında olduğu kadar, Türkler arasında da, "millî kültürümüze ait yazılan en mühim eser" sahibi diye övgü almıştır¹⁴. Bu ilk ilmî eseri ile Togan, ar-

11 Togan bu sıralarda *Türk Tarihi* yazmak üzere çalışmalarını bu iki tanassur etmiş Türk âliminin yaptığı kitap yardımları ile geliştirme gayreti içindedir.

12 Togan'ın bu tespiti, Türklerin gerilemesi konusunu incelerken kendisine önemli bir hareket noktası olur. Türk tarihinin yazılmasında iktisadî ve coğrafî faktörlerin yeri ve rolü, inkırazların asıl sâikleri olarak dikkat merkezi olur.

13 Togan'ın ilk eseri olan *Türk Tarihi* koyduğu ad ile çıkmadığı için üzülmüştür. Yayıncının işgüzarlığını bir türlü düzeltememiş olmanın burukluğu ve kırınglığı *TH*'nin kimi sayfalarında yer almıştır.

14 Asıl ismi ile yayımlanmamış olsa da, muhteviyatı ve münderecatı itibarıyla yazılmış ilk ciddî ve ilmî Türk tarihi olan bu eser, hem Rus müsteşrikler, hem Büyük Türkistan aydınları arasında ve hem de Türkiye'de yaptığı akislerle, Togan'ı daha çok bu sahaya bağlamıştır. Bu konuda şöyle diyor: "Milletimin ve müsteşrik âlimlerin bu şekilde teşvik etmeleri, beni, tamamiyle Türk tarihine bağlanmağa sevk etti. Bu da beni nihayet siyasete sevk edecektir" (s. 107, 108).

tık müsteşrikler arasına girmeye namzet görünmektedir. İşte bu sıralarda N. Katanov, Rus kültür muhitinden uzak durmasını örnekleriyle kendisine anlatır¹⁵. Katanov'un bu ikazı Togan için faydalı olur. Aslında yetişme tarzı ve tabiatı da, onun bu muhit içine girmesine müsait değildir. Kısacası, bu eser, Togan'ın Büyük Türkistan <Kırım sahası, İdil-Ural, Kafkasya, Sibirya ve Uluğ Türkistan (kadim sınırları ile)> münevverleri arasında tanınmasına, çevresinin genişlemesine ve yeni dostlar edinmesine önemli bir imkân hazırlar. Gelecekteki mücadeleleri için bu eser kendisine, çevresinde sağlam bir zemin kurma ve ilişki geliştirme işlevi görür.

Burada, onu tarih sahnesine çıkararak ve tarihî ve ilmî hayatının her safhasını ve her biri ayrı bir özellik taşıyan olayları ele alacak değiliz. Buna ne imkân ve ne çerçevede ne de lüzum vardır. Bunları, kendisi bizzat yazmıştır. Burada vurgulamak istediğim kimi sahneler onun, ilmî, fikrî ve siyasî hayatının bel kemiğini ve şaşmaz istikametini teşkil eden ve bu uğurda hayatını tüketen müstakiliyet (istiklâl sahibi olmak) olgusunu göstermeye dönüktür. Bürçen Başkurtları'nın etnografyası ile ilgili yazıları, Türkistan'a ilmî seyahatleri, Petersburg'daki çalışmaları, Küzen oğulları ile ilgili arazi davaları, bunlarla ilgili vesikaları tetkik, Barthold'un isteği üzere Radloff Birliği'nde yaptığı konuşmalar, hangi sebeplere dayanırsa dayansın, temelinde yıkılan bir dünyanın, neden yıkıldığının ve nasıl diriltilebileceğinin sebep ve çözümlerini ortaya koymak, bu yolda bir

15 Togan'a çok yakınlık gösteren N. Katanov ile aralarında oldukça dramatik bir konuşma geçer. Bu konuşma, köklerinden kopan Türklerin ödediği ağır bedeli anlatması bakımından ders alınması icap eder ehemmiyettedir; Togan, bu görüşmeyi ve Katanov'un sözlerini TH'de şöyle ifade eder: "Bu sene (1912) Profesör (Katanov)'ün ellinci doğum ve yıl dönümü günü olmuştu. Evine davet ettiği dostları meyhanesinde buldum... Geç vakit misafirler dağılırken, bana, sen, biraz kal dedi. Herkes gidince kütüphane odasında benimle tek başına kalıp çok konuştu... Dedi ki: "Doğu Türk ve Moğollardan oryantalizm yoluna şimdiye kadar üç kişi Dorji Banzarov, Çokan Velihanov, ve ben (Katanov) intisap etmiştik. Biz, hepimiz Rus kültürüne bütün varlığımızla kendimizi verdik. Ben Şamanlıktan ayrılmış Hıristiyan oldum, onlara hizmet ediyordum. Dorji ile Çokan, 35 yaşlarına gelmeden vatkandan öldüler. Çünkü Rus arkadaşlarım onlara ve bana bundan başka bir şey öğretmediler. Şimdi sen dördüncü oluyorsun. Bu muhitte kendini koru. Benim muhitim İslâmiyet gibi kuvvetli bir kültüre mensup değildi. Bizim varlığımız kalmadı. Rus muhitinde de yabancı kaldık. Sen kuvvetli bir kültür muhitine mensup olduğunun ehemmiyetine müdrik olmalısın". Katanov bunları söylerken vortkasını durmadan içiyor ve ağlıyordu... Katanov'un sözleri bende derin tesir yaptı; her hâlde çok içmiş olmasaydı belki de bu sözleri söylemezdi. Ben, Kazan'da şarkiyatçı geçinen Rus âlimlerine fazla yanaşmak caiz olmadığını, onlarla temaslarında itiyatlı olmam gerektiğini anlamıştım" (TH, s. 106).

müstakil eser vücuda getirmek üzerine kuruludur. Tarih ilmi üzerine bu yola çıkan Togan'ı, kader, bu işi icra yoluyla da gerçekleştirmeye, Türklerin Uluğ Türkistan sahasında istiklâl mücadelelerine rehber olmaya memur eder. Bu durum, kadim Kay uruğunun Türklerde temsil ettiği istiklâl-i tamme hâlinde yaşama misyonunun, onların bir uruğu olan Soklı-Kay'dan inen Togan'a arbaklarının yüklediği tarihî ve kaçınılmaz misyon muydu? Bu bilinemez, ama onun müstakiliyet için doğduğu; ve yetiştiği muhitin bu misyonu zihninde ve kalbinde beraklaşırıldığı açıktır. Bu misyon, onu, ilmin yanı sıra siyasî meselelerle de uğraştıracaktır. Togan'ın, siyasî meselelerle tanışması, bu yolda temasları ve görüşmeleri, hayatının 1916-1918 yıllarını kapsamaktadır¹⁶.

Togan'ın siyasî meselelerle ilk teması arazi davaları ile ilgili Ufa arşivi belgeleri ile olur. Savaş sırasında Ufa'da bazı sosyal demokrat ve sosyal revolüsyoner zümrelerden arkadaşı Ömer Terigulov yoluyla haberdar olur. Terigulov'un yardımıyla Çarlık hükûmeti aleyhine çıkan ihtilâlciler yayımlar eline geçer ve bunları okur, fırkaların faaliyetleri hakkında böylece bilgi edinir, ama ilmî çalışmalarını aksamasın diye, kendisi bu faaliyetlere doğrudan katılmaktan kaçınır. Togan, o sıralarda bu siyasî faaliyetleri daha çok ilmî düzeyde takip etmeye ve bu düzeyde anlamaya dikkat harcar¹⁷. Fakat, bir süre sonra, ilmî mesaiye karşı duymakta olduğu bu iştiyake rağmen, kader kendisine biçtiği rolü icra etmeye başlar. Buna yine Togan'ın yaptığı ilmî faaliyetler öncülük eder.

Fergana'ya yaptığı ilmî seyahat sırasında, sosyal revolüsyoner Vadim Çaykin ile yaptığı müteaddit görüşmeler ve Fergana valisi Nalivkin ile yaptığı sohbetler¹⁸, Togan'a, kaderin hazırladığı misyon için ilk adımını attırılmış olur. Nalivkin'in kendisine, 1913 yılında Müslümanların teşkilâtlandırılmasını ifade etmesi; aynı yıl bu konuyu Fergana sosyal revolüsyoneri Vadim Çaykin ile görüşmeye sevk eder. Konu, Müslümanların teşkilâtlandırılmasıdır. Bu gelişme, Togan'ın hayatında daha sonraki fikirlerinin ve mücadele hattının da ana çizgileri-

16 Togan, kendisinin de içinde yer alacağı siyasî hareketlere daha önce kısmen temas hâlinde olmakla beraber, bu tarihler arasında artık işin içindedir. İnkılâp hareketlerinin geniş anlatımı *TT* adlı eserinde yer alır. (Bk. *TT*, s. 345-356)

17 Togan'ın ilk siyasî temasları ve durumu için bk. *TH*, s. 135-136.

18 *TH*, s. 136; *TT*, s. 354-355.

ni oluşturacaktır. Togan, Türklerin teşkilatlanma meselesi ile ilgili olarak Türkistan'ın Türk münevverleri ile görüşmelere girişir. Bu, onun, aynı zamanda, siyasi mücadele zeminine de ilk adım atışı olur.

Togan ve Türkistanlı arkadaşları, bu görüşmeler sonunda, Türkçe ve Rusça *Türkistan'ın Sesi* adlı bir gazeteyi Taşkent'te çıkarmaya karar verirler. Türkistanlı arkadaşları ile yola çıkan Togan, aynı zamanda gazetenin ideolojisini de çizecektir¹⁹. Onun hazırlamış olduğu bu ideoloji metni, aynı zamanda Uluğ Türkistan'ın sınırlarının hukuku, muhaceret meseleleri ve bu saha içinde çağdaş marifin yayılması ile ilgili tespit edilmiş ilk siyasi program kabul edilebilir. Bu program, Başkurt Türklerini de Uluğ Türkistan çerçevesi içinde mütalâa etmesi ve Togan'ın açıklaması bakımından ilginçtir. Togan, daha o zaman diyor ki: "Fikrimce Başkurtların ayrı bir siyaseti olamaz. Tarihî mücadelelerde ve arazi meselelerinde Rus muhacirleri ile mücadele hususlarında Kazak, Kırgızlarla bir olduklarından, siyasi teşebbüslerinde de umum Türkistan ile bir olmaları gerektiği kanısında idim... Aliasgar merhum da, Selimgerey Cantürin de, 1905-1907 inkılaplarında Şarkî Türk kavimleri için "territorial otonomi" fikirlerini müdafaa etmişler... Ben bu fikri cidden benimsemiş (idim)"²⁰. Bu düşüncelerden kolayca anlıyoruz ki, Togan'ın zihnine ve kalbinin derinliklerine yerleşmiş olan müstakiliyet olgusu ilk tezahürünü, içinde bulunulan şartların verdiği imkânlar çerçevesinde, "territorial otonomi" ve *Türkistan'ın Sesi* gazetesi için yazdığı program biçimlerinde dışa vurur.

19 Togan, *TT*'de Rus yönetiminde yaşayan Türkler arasındaki siyasi teşkilatlanma faaliyetlerine temas ile, kendisinin de iştirak ettiği ve ideolojisini kaleme aldığı çalışmayı şöyle ifade eder: "... 1913 yılında Semerkand'da Mahmud Behbûdi ve Şakir Mukhtârî, 1913 yılı seyahatim dolayısıyla Fergane'de ben ve bazı arkadaşlarım, Türkistan'daki millî hareketleri bir gizli siyasi cemiyetin idaresi altına almağa çalıştık. Fakat tecrübesizlik ve yazıların hükümet eline geçmesinden doğan fazla korku, program ve nizamnamelerin muayyen bir surette tespitine engel oldu. Bununla beraber, 1914 yılında Khokand'da bir dergi kurmak dolayısıyla yapılan, mektuplaşmalarda tespit olunan şu üç madde, o zaman bazı Ferganeli yoldaşlarımız için program ve neşriyatta esasî umde işini görmüştür: 1. Sibiryâ demiryolları hattıyla Afganistan ve İran sınırı arısında yaşayan bütün yerli ahalinin, hukuk ve vergilerde Ruslarla müsavata; 2. Göçebe Müslümanlar yerleştirilmeden ve oturak Müslümanlara toprak verilmeden önce, Rus göçüne yol verilmemesi; 3. Asrî marifin yayılması". Bk. *TT*, s. 355; Ayrıca bu konulara *TTM*'de de yer verilmiştir.

20 *TH*, s. 137.

Selimgerey Cantürin ile 1915 yılında yaptığı görüşmelerden birinde, o, Togan'a, siyasetin derinliklerine inme istidadına malik olduğunu ifade eder²¹. Cantürin'in bu tespiti, genç Togan'ın hayat macerası için tarihî bir tespit olmuştur. Çünkü bu tespitten kısa bir süre sonra, 1915 yılı sonlarında, Ufa Müslümanlarının Duma'daki Müslüman Fraksiyonu'na temsilci olarak seçilip gönderilir²². Togan, böylece uzak durmaya çalıştığı siyasî arenada çalışmak üzere Petersburg'a gitmek zorunda kalır. Petersburg'da, 1915-1916 kışında Duma hayatını, muhtelif partilerin ve grupların faaliyetlerini ve durumlarını yakından öğrenir, müzakereleri dinler. Yeni çevrede ve kendisi için yeni Rus muhitinde Türklerden ve Ruslardan yeni dostlar edinir. Bu dönemde, Rus demokratlar ve çoğu sosyalist olan hür düşünceli münevverler ve bilhassa sosyal revolüsyonerler ilgisini çeker. Onların, Türk ve Müslümanlar ile ilgili düşüncelerini anlamaya çalışır. Bu sırada Petersburg'da, Türkistan'ın münevverleri ve dönemin Türk büyükleri ile mühim bir çevre oluştururlar. Bu görüş alışverişlerinde de, gelecek mücadelelerin temelleri atılır, karşılıklı bağlar kurulur, haberleşme sağlanmış olur²³.

Petersburg'da, tarih 17 Şuat 1917 sabahını gösterirken "1917 İnkılâbı" olur. Togan, ihtilâl sabahı Müslüman Fraksiyon Bürosu'na gelir. Bakar ki, kimsede ne yapılacağı konusunda bir fikir yoktur; oradan çıkar gider. Bir hafta geçmeden Kazan, Kırım, Kafkasya ve Kazakistan'dan Türk mümessilleri gelir ve bir Rusya Müslümanları Kongresi toplantısı istenir. Ancak burada, Büro içinde görev yapanlar arasında bir fikir birliği yoktur. Üyelerin bir kısmı tek bir 'Rusya Demokrat Cumhuriyeti' olması fikrini savunurken, Togan ve Selimgerey Cantürin tek bir Rusya yerine, 'Cumhuriyetler Federasyonu' olması üzerinde durur. Her iki

21 Cantürin ile görüşmelerinde 'otonomi' üzerinde sohbet eden ve Türkler için bu istiklâl kapısını benimseyen Togan, kendisini ömür boyu etkileyecek tespiti de Cantürin'den dinler: "1915'te Kilim köyü yanındaki çiftliğinde misafir bulunurken, Sibiryâ otonomisinin tahakkuku ve evvelce Sibiryâ (Köçüm) hanlarına tâbi olan şarkî Başkurdistan'ın da bu Sibiryâ atonomisine ilhakı mümkün olacağına dair fikirler söylediğinde, 'zamanla bir fırsat çıkarsa o da olabilir' cevabını almıştım. Selim Gerey Sultan benim kış aylarında kalmak üzere Petersburg'a gelmemi ve Rusya'da gelişmekte olan ihtilâl hazırlıkları ile tanışmamı çok istiyordu. O baş başa konuştuğumuz bir sırada beni siyasetin derinliklerine inmek istidadına malik bir genç olarak tanıdığımı da söylemişti" (TH, s. 138).

22 TH, s. 138-139.

23 TH, s. 139-144.

görüştüğün taraftarları arasında şiddetli mücadeleler olur. Bu mücadeleler, münevverler arasında cepheleşmeye yol açar. Bu konuda yeni bir Kongre toplanmasına karar verilir. Togan, her tarafa Kongre için temsilci göndermelerini yazar. “*O cümleden Azerbaycan’da Bakû’ya M. E. Resulzâde’ye de yazarak Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan otonom cumhuriyetlerini programlarına ithal eylemelerini ve Moskova, Taşkent kongrelerine Azerbaycan federalist mümessillerini göndermesini rica ettim. Başkurtları, Kazak ve Özbekleri organize etmek üzere, 28 Mart 1917’de Taşkent’e hareket ettim*”²⁴ diyen Togan, artık otonomi/istiklâl misyonunu yüklenmiş bir rehber olarak tarih sahnesine çıkmış olur. Tarih ilmî sahasında müstakiliyet olgusu arka plânda kalmış ve siyasî müstakiliyet, istiklâl kazanma olgusu bu tarihten itibaren Togan’ın hayat macerasında öne çıkmıştır.

Togan ve arkadaşları, izledikleri ince siyaset ve strateji ile, ünitaristleri yenilgiye uğratıp müstakillğin ilk adımı sayılabilecek “Türkistan Millî Merkez Şurası” kurulması kararını Kongreden geçirdiler²⁵. Bu kongreler, art arda birbirini kovalıyordu. Es-Er’ler bu değişmeye, topraklı otonomi/istiklâl fikrine karşı tavır alınca, Togan, onlardan uzaklaşır ve parti üyeliğinden de kaydını alır. Açıkça ifade edilmese bile, Togan ve arkadaşlarının otonomi ile başlayan taleplerinin daha derinlikli bir hareket ve faaliyet olduğunu Ruslar fark ediyordu, ama alenî bir işaret göremedikleri için de, üzerlerine henüz şiddetle pek gidemiyorlardı. Otonomi taraftarlarının, Rus fırkalarının yanı sıra, mücadele etmek zorunda olduğu iki Türk kesimi vardı: Ünitaristler ve mürteciler. Bu kesimlerle yapılan mücadelede ünitaristler ve mürteciler, ağır cevaplar ve ağır yenilgiler aldılar²⁶.

24 Rusya inkılâbı sırasında hareket, teşkilatlanma ve istiklâl meselelerinde uruçculuk sonucu eski pozisyonlarının korunmasına çaba gösterenlerin Müslüman Türklerin kendi aralarında federatif bir cumhuriyet altında toplanmalarına karşı başlattığı yersiz, anlamsız çatışmalar ve çekişmeler, uzun bir süre, birlikte hareket etme, istiklâl mücadelesini başlatma hareketinin önünde mühim bir engel vazifesi görmüştür. Togan’ın da işaret ettiği gibi, Türkler arasında bu uruç üstünlüğü rekabeti yok edilmedikçe bir birlik kurulamaz ve istiklâl mücadelesi başarıya ulaşamaz.

25 Ünitaristler ile müstakil Müslüman camhuriyetler federasyonu taraftarları arasında cereyan eden mücadelelere Togan, *TH*, *TT* ve *TTM* adlı eserlerinde çok geniş yer verir ve durumu mevsuk bir biçimde ifade eder. Temelinde bağımsız bir “Büyük Türkistan Federatif Cumhuriyeti” kurmak düşüncesi yatan ve bu uğurda fiilen mücadelesi de yapılmış olan tez, mantıken en doğru olanı idi; ama, ne yazık ki bu süreçte ortaya çıkan aykırılıklar önlenemedi. Millî hareketler bakımından bu tür zaafaların ortadan kaldırılamayışı sadece düşmanın işine yarar ve bağımsızlık hareketine girişenlere zaman kaybettirir.

26 *TH*, s. 144-185; *TT*, s. 356-364.

Togan, üzerine aldığı yükün ağırlığından hiç yüksünmeden, oradan oraya koşup, arkadaşlarını organize etmeye, gelecek mücadelelerin iskeletini kurmaya çalışır. Lenin'in yayımlamış olduğu 20.11.1917 tarihli fermanında, Rusya Müslümanları için, istiklâl hakkı dahil Rusya'dan ayrılabilirler, denmesi Togan'ın, onunla, Sovyetler ile sulh akdedildikten sonra da temaslarını sürdürmesine yol açmıştır²⁷. Ne var ki, Togan açısından, Lenin ve arkadaşları, istiklâl isteyenlere bu hakkı tanıma konusunda samimî değillerdir. Nitekim bu durum, Togan'a göre, Başkurt, Kazakistan ve Türkistan otonomi hareketlerine karşı takındıkları menfi tutumlarla ortaya çıkmıştır. Burada, bu çetin mücadele yılları içinde geçen olayları anlatmanın veya hikâye etmenin bir yararı yoktur. Bu hususlar, teferruatlı bir biçimde *Hatıralar ve Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* adlı eserlerde belgelere dayalı biçimde anlatılmıştır²⁸.

Togan, millî mücadelenin birinci safhasında muhtar cumhuriyet, millî hükümet ve millî ordu ile, millî idare teşkilâtı kurma işlerinde Başkurdistan, Kazakistan ve Türkistan'daki arkadaşları ile birlikte iyi organize olmuşlar ve bu yolda

27 Togan, hem istiklâl hareketini ve hem de benzer gelişmeleri *TH'* de anlatır: "Bolşevikler Petersburg'da hâkimiyeti ele alır almaz Rusya mahkûmu milletlerin istiklâl haklarını tanıyorlarmış gibi göstererek iki Kasım tarihli bir deklarasyon ilân ettiler. Başkurt Merkez Şurası bunu müzakere etti ve bundan istifadeyi düşünmedi ve halkın bu nevi propagandaya aldanmaması gerektiğini bildirerek on bir Kasım tarihiyle "Bir numaralı ferman" (Prikaz No. 1) bastırıp neşrettik... Muhtar Ukrayna'ya mümessil gönderdiğimiz kaydeden bu fermanla ezcümle şu sözler yazılmıştı: "Yirmi beş Ekim'de Rusya muvakkat hükümeti ortadan kaldırıldıktan sonra, artık Rusya'da vatandaş harbi devri başlamış oldu. Biz, Sovyetleri kabul etmeyiz. Çünkü kendi hak ve hukukumuzla malik olmak azmindeyiz. Bu otonomi (istiklâlî) Sovyetler elinden almayacağız, çünkü biz kendi ülkemizde insanın hak ve iradesinin kendi elimizle çiğnenmesine razı olamayız". Sovyetlerle sulh akdettikten sonra Lenin bizzat benden bu fermanı sordu. Ben de "Evet o fermanı yazan ben idim, fakat o, halkımızın o zamanki millî hâkimiyetinin ifadesi idi. Bundan daha mühimi, Rusya'da anarşi hâkim oldu bahanesiyle muhtariyetimizi (istiklâlimizi) ilân etmekte. Çünkü Müslümanlardan daha hiçbir ülke muhtariyetini ilân etmiş değildi" dedim. Hakikatte de vaziyet böyle idi. Bu fermanın ilânından dört gün sonra, on altı Kasım (Avrupa hesabıyla yirmi dokuz Kasım) Başkurdistan'ın muhtariyetini (istiklâlîni) resmen ilân edip millî hükümetini kurduk. Kantonlarda da millî ordunun nüvelerini kurmaya başladık. Halkımızdan yetişen hukukçu Yunus Bekhov'u hükümet reisi intihap ettik. Bana da dahiliye ve harbiye işleri verildi. Bu münasebetle halka hitaben bastrığımız deklarasyonda Ukraynalılarla anlaşığımızı ve oraya mümessiller göndermiş olduğumuzu ilân ettik. Ukraynalılara ve Don Kazaklarına yazdığımız yazıda bugünden tam iki yüz on yıl evvel Ukraynalıların Mapeza idaresinde, Don Kazaklarının da Bulaevin idaresinde, Başkurtların Murat Sultan ve İbrahim Sultan idaresinde, Büyük Petro'ya karşı isyanda ittifak akdetmiş olduklarını hatırlatmış... Başkurdistan'dan sonra Kırım, sonra da (eski 11/yeni 24 Aralık) Türkistan ve daha sonra Azerbaycan ve Kazakistan Cumhuriyetleri ilân olundu". Bk. *TH*, s. 185-186.

28 Ayrıca, *TTM* adlı eserinde yer alan yazılardan da bu konuda istifade edilebilir.

başarılı mücadeleler vermişlerdir. Müttefik Kuvvetlerin (Amerikan, İngiliz, Fransız...) Rus inkılâbı ile münasebet kurması ve onların Orta Asya'da Türklerin istiklâli yerine Bolşevik Rusya'nın olmasını tercih etmeleri, Togan ve arkadaşlarının giriştiği millî mücadele şartlarını son derece olumsuz biçimde etkilemiştir. Çünkü, bu tanıma ve tercih ile, Lenin ve Stalin, artık batı cephesinde rahat nefes almış bulunuyordu. Ve onlar, kendilerine tanınmış bu büyük cömertlikten istifade ederek yüzlerini, artık rahatça Türk ve Müslüman Kırım'a, Ural ve Kafkaslar'a, Sibiry ve Türkistan sahasına çevirebilirlerdi. Nitekim gelişmeler bu istikamette oldu. Bu ağır gelişmeler karşısında Kazak mümessilleri ile Togan ve Başkurt arkadaşları gizli bir toplantı yaparlar. Bu toplantıda yeni durum ve ağırlaşan şartlar, Müttefiklerin iki yüzlülüğü, Ruslara terk edilmeleri gibi hayâtî sorunlar ele alınır. Tek çıkış yolu Sovyetler ile anlaşma yapma görünür. Sovyetler ile anlaşma şartları müzakere edilir ve karara bağlanır. Alaş Orda'ya ve Türkistan teşkilâtlarına da bu durum gizlice duyurulur²⁹. Sovyetler ile anlaşma şartları da yine bir Başkurt Muhtariyeti ile, ona bağlı tüm kurumları muhafaza edecek biçimde düzenlenmiştir. Arkadaşları da, kendileri için aynı yolu izleyecektir. Anlaşma yapma durumunda bile, Sovyet sözüne inanılmayacağını bilincinde hareket eden Togan ve arkadaşları, bir gün yine ayrılıp millî mücadeleyi sürdürme yolunda da, Alaş Orda mensupları ile birlikte alınmış millî hareket kararlarına uygun tedbirler alırlar³⁰. Ve bu gizli ve açık kararlar çerçevesinde, 18 Şubat 1919' da, Başkurtlar için cephe değişikliği kararı verilir ve bu işlem, 20 Şubat'ta tamamlanır³¹.

Sovyetler ile yapılan anlaşma, bu süreç içinde gelişen olaylar, Başkurt ve Kazak hükümetlerinin dağıtılması, Ural'a bir Rus vilâyeti kurup, Kırım, Ural, Kafkasya ile Türkistan arasında mevcut bağları koparma girişimi, Lenin ve Stalin'in

29 TH, s. 243.

30 TH, s. 244

31 Bu hareket veya bu zorunlu anlaşma ile, Togan ve arkadaşları mümkün olanı koruma ve teşkilâtı güçlendirme amacı taşırlar. Ve bu taktik hareket, millî hareketin teşkilatlanmasında ve her türlü ağların güçlendirilmesine oldukça önemli zaman kazandırır. Bolşeviklerin izledikleri gerçek stratejinin mahiyeti ve aldıkları kararlar, Bolşevik teşkilâtı derinliklerinde ve en üst düzey görevlileri arasına yerleştirilmiş gizli millî hareket elemanlarınca öğrenilmesi ve anında bilgilendirilme imkânı sağlanması Togan ve arkadaşlarınınca örgütlenen gizli ve millî haber ağı sayesinde sağlanır.

asıl niyetlerini de açıkça ortaya çıkarmış olur. Bu durum karşısında, milliyetçilerin önünde, kıyam hareketlerine destek verme ve bunun yollarını araştırma seçeneği, tek seçenek olarak kendini göstermektedir. Togan, gizli görüşmelerde, bu düşüncelerini arkadaşlarına ve Türkiye'den gelenlere açar ve Sovyetler ile mücadele eden kuvvetleri teşkilâtlandırmak üzere Türkistan'a geçeceğini bildirir. Bu arada, bu konuşmalarda, Togan, Bakû'da bir "Müslüman Milletleri Şark Kongresi" toplanması fikrini gündeme getirir³². Öyle anlaşılıyor ki, Togan, tasarladığı mücadele açısından böyle bir kongrede, Türk ve Müslüman münevverleri hangi temel ilkeler etrafında birleştirebileceğini, bu unsurların neler olabileceğini, burada cereyan edecek müzakereler yoluyla önceden tespit etmek istiyordu. 'Acaba' sorusunun cevabı, Lenin ile son görüşmesinde vuzuha kavuşmuş olduğu için, Togan, millî mücadeleyi kaçınılmaz görüyordu. Lenin, bu görüşmede Togan'a: "Müstemlekelerde ancak Rus proleteryası mümessillerine itimat edeceklerini, -bize de- yalnız onların rehberliğine karşı göstereceğiniz itaat ve sadakatiniz derecesine göre itimat edileceğini ve bu itimatsızlığın, sosyalizmin eski Rusya hududuna münhasır kaldığı zamana has olmayıp, cihanda sosyalizm tahakkuk ettikten sonra dahi Şark müstemleke milletlerini Avrupalı (İngiliz, Fransız, Belçika vb.) metropol amelesinin rehberliği altında bulundurmak istediklerini" söyler³³.

Togan, bu görüşme sonunda, Sovyetler ile ciddî ve alenî bir mücadeleye girişme zamanının kesin olarak geldiğini görür ve 29 Haziran 1920'de Lenin ve yoldaşlarına karşı isyan bayrağını kaldırarak Türkistan'ın dağ ve çöllere doğru hareket eder. Moskova'dan ayrılır. Arkadaşlarını gizli yollardan haberdar eder. Bir kısım arkadaşlarını Türkistan ve Kazakistan'a gönderir. Kendisi de, gizli bir buluşma yeri bildirip o noktaya doğru, Türkistan'a hareket eder. Kısa zamanda Baltık'tan Kâşgar'a kadar uzanan geniş saha üzerinde güçlü ve etkin haber ve yardımlaşma ağları kurulur. Büyük Türkistan, millî mücadele için Togan ve arkadaşları vasıtasıyla teşkilâtlandırılır. Bu arada Bakû Kongresi yapılır. Togan, gizlice buraya gelip çalışmalara alenen katılarak arkadaşları ile izlenecek

32 TH, s. 327-329.

33 TH, s. 327-328.

politikalar ve stratejiler üzerinde görüşmeler yapar, konuşmalarda öne çıkarılacak görüşler birlikte tespit edilir³⁴. Burada, Türk ve Müslüman milletlere karşı Rusların izleyeceği politikaların iç yüzü kendini gösterir. Bu tutum, ele geçen bir gizli belgenin içerdiği bilgiler sayesinde açığa çıkar. Bu belgede, Türklerin ayrıştırılmasında, birbirlerine düşürülmesinde, Rus dili ve kültürü içinde eritilmesinde izlenecek entrika yollar, politikalar ve stratejiler açıklanmaktadır³⁵.

Bakû dönüşü Türkistan'da çalışmaların merkezini teşkilatlanma işleri alır ve bir 'Türkistan Millî Birliği' kurulması safhasına geçilir. Bu teşkilâtı, üç partinin (Erk ve Cedid partileri ile Alaş Orda partisinin birlikte), Türkistan kavim ve kabilelerini temsil eden aydınlarla ve iş adamları ile müzakereler ederek hayata geçirmesine karar verilir³⁶. Türkiye'den gelen İ. Suphi Soysallıoğlu, Türkistan Millî Kongresi hazırlıkları sırasında Togan ve arkadaşları ile görüşmeler yapar. Onun değerlendirme ve teklifleri üzerine mutabık kalan Müşterek Komite üyeleri, 2 Ağustos 1921 tarihinde Türkistan Millî Birliği Merkez Komitesi reisliğine Zeki Velidî Togan'ı seçerler. Bu sırada, Türkistan'ın iç yapısından, Rusların izlediği siyasetin inceliklerinden habersiz, ikmal imkânlarının sınırlılığında, Türkistanlıların Ruslara ve kendi içlerinde birbirlerine karşı tutumlarından habersiz Cemal Paşa'nın girişimleri, teşkilatlanma ve millî mücadele makinesinin çalışır duruma getirilmesinde olumsuz durumlar ortaya çıkarır ve bu durumlar, kendisine Togan tarafından yazılan bir mektup ile açıklanmaya çalışılır³⁷. Enver Paşa ile Togan arasında da, Türkistan millî mücadelesinin özellikleri üzerinde çeşitli görüşmeler ve yazılı açıklamalar cereyan eder. Bütün bunların sonunda, bu idealist paşa, bu görüşmelerde Togan'ı haklı bulur ve Türkistan dışına çıkmayı düşünür. Fakat bir ara kendisinin Rusya temsilcileri olan kişiler ile yapmış olduğu bir görüşme sonunda, Enver Paşa'nın vermiş olduğu bu ilk karardan döndüğü, yeniden Türkistan mücadelesinde yer alma kararı verdiği görülür³⁸.

34 TH, s. 333-342.

35 TH, s. 337.

36 TH, s. 365-376.

37 TH, s. 376-379; TT, sh. 430-431.

38 TH, s. 384-396; TT, sh. 434-460.

Ortaya çıkan bu yeni durum ve gelişmeler sürdürülmekte olan gizli teşkilât çalışmalarını, Türkistan’da tehlikeli bir mecraya doğru sürüklemeye başlar. Enver Paşa’nın Basmacılara iltihakı haberi alınır alınmaz, Millî Birlik Merkez Komitesi üyeleri, Semerkand kuzeyinde toplanıp paşanın hareketine yardımcı olma kararı alırlar. Artık Türkistan dağlarında ve çöllerinde Bolşevikler ile Türk milliyetçileri arasında kıyasıya bir mücadele hüküm sürecektir. Millî mücadele çetin şartlar altında geçiyor, bir yanda bolşevikler, bir yanda millî hareketin düşmanı Buhara Emiri ve mürteciler ile savaşıyordu. Togan bu harekât sırasında cepheden cepheye, bölgeden bölgeye, at üzerinde durmadan seyahat ederek, millî mücadele cephesinin toparlanması için bitmek bilmez bir enerji ile çalışıyordu. Enver Paşa’nın yaveri o günlerin Togan’ını şöyle anlatır: “Zeki Velidî türlü kılık kıyafet altında, Şark hareketini uykudan uyandırmak için köşe bucak bırakmıyor, bir velî sıfat ve imanı ile dolaşıyordu. Zeki Velidî burada (Buhara’da) Enver Paşa ile görüştü ve mesaisinin bütün semerelerinden ve eşkâlden Paşa’yı haberdar etti ve tekrar Türkmen cihetlerine doğru uzandı gitti”³⁹.

Enver Paşa’nın şehadeti, Bolşeviklerin büyük askerî güçler ile Türkistan’a yönelmeleri, millî mücadele şartlarının iyice ağırlaşmasına yol açar. Mücadele alanının ve imkânların daralması üzerine, VII. Türkistan Millî Kongresi toplanır ve ezcümle şu kararları alır: Teşkilâtın adı ‘Türkistan Millî Birliği’ adını taşır. Devlet idaresi, teşkilât işinde ve millî kültür işlerinde ayrı urukların üstünlük davalarını ortadan kaldıracak, aralarında eşitlik ve kardeşlik esaslarını temin edecek federasyon prensibini tatbik edecektir; Türkistan davasını artık Rusya’nın iç meselesi olmaktan çıkarıp milletler arasında bir dava şekline sokmak yoluna gidecektir. Türkistan Millî Davasını Rusya’nın dışında temsil eylemek lüzumu, bu cümleden alınan kararlar arasındadır. Bu toplantıda, Togan’ın da, hareketi dışarıda temsil etmesi karar altına alınır⁴⁰.

Türkistan Millî Birliği Kongresinin aldığı karar ile, hayatını özdeşleştirdiği müstakiliyet olgusunun icra cephesinde, bin bir çile ve ızdırap içinde ve en olumsuz şartlar altında verdiği mücadeleyi Togan, yeni bir boyutta sürdürmek

39 TH, s. 395

40 TH, s. 443-447.

için bir daha dönmek üzere, düşünüyordu “Büyük Türkistan” topraklarından, ata yurdundan ayrılır⁴¹. O, artık, ata yurdundan uzakta, ektiği tohumların bir gün yeşereceği umuduyla ömrünü Türk tarihine vakfederek tamamlayacaktır.

Togan’ın, 1923 yılında Türkistan’dan ayrılışı, onu, ilk başladığı ilim sahasına yeniden döndürür. Artık, onun işi, dünya tarihçilik ilim sahasında yerini almak ve burada, Türk tarihi sahasında müstakiliyet tesis etmektir. O bunu, doğuya ve batıya benzemeyen ama, doğu ve batı kaynaklarını, çağların tarih bilim ve metodolojilerinden istifade ederek ve öğrendiklerini tarihî tenkit süzgecinden geçirerek yazdığı orijinal, kendine özgü eserler ile kanıtlamış ve dünyaya kabul ettirmiştir. O, dünya ölçeğinde bir tarihçi, bir Türk bilim adamıdır. Umumî Türk tarihçiliğinin kurucusudur.

Bugün ne Türk tarihi, ne günümüz Büyük Türkistan millî mücadele tarihi, ne de Türklüğün mukadderatı, Togan’ın eserleri olmadan doğru biçimde öğrenilebilir. O, bu eserleri ile Türk Milleti’nin aziz bir evlâdı olarak, bize müstakiliyet yolunu, istiklâl sahibi olmanın ne anlama geldiğini göstermiştir.

Ben, onun naçiz bir talebesi olarak, bir gün, onun için, burada, müstakiliyet olgusuna eriştiği bu topraklarda, siz soydaşlarım Başkurt Türkleri arasında bir konuşma yapma fırsatı bulacağımı tahayyül etmezdim. Doğrusu, burada, aziz hocamın nefes aldığı bu havayı solumaktan, aranızda olmaktan dolayı büyük bir heyecan duyduğumu, İsterlitamak’ta, Küzen Aul’unda yaşamış gibi kendimi hissettiğimi söyleyebilirim. Sizi, onun izinden gitmeye gayret eden bir öğrencisi olarak, saygıyla selâmlıyorum. Aziz hocamın ruhu şad olsun.

41 Togan, üzerinde titizlikle durduğu bağımsızlık ile ilgili kurmuş oldukları gizli teşkilât, beklenen süreç içinde umulan neticeyi vermeyince çok üzülmüştür. Bu noktada, Enver Paşa’ya Sovyet Rusya’ya karşı hazırlıkları henüz tamam değil diye itiraz ettiğinde, aralarında geçen konuşmayı ve değerlendirmesini bir kadirşinâlık örneği olarak kaydeder: “Buhara’da iken ‘hazır değiliz’ dediğimde, Enver Paşa, bana, ‘çabuk hazır olacak da değilsiniz’ demişti, haklı idi. Rusya’nın vaziyete içten ve dıştan karışacağı gün patlamak üzere kurduğumuz dinamit, şimdi o günden beri on yıl geçti ve görüyoruz ki, patlamayacakmış (Bu tarih, 1928’e göre. D. Y.). Enver Paşa Türkistan vekayine iştirak etmemiş olsa idi, yıllardan beri devam eden Türkistan kıyımı, yavaşça prozaique bir surette yatışacakmış. Enver Paşa bu harekâta yeni bir mana verdi ve vakalar gösterdi ki, eğer Buhara Emiri ve köhnepereşterler mani olmazsa, Enver Paşa Düşenbe’deki kuvvetlerle bile bir darbede Semerkand’a gelebilecekmiş; bunu, Enver Paşa’ya karşı iş gören Rus kuvvetlerinin mühim kumandanları bile söylemiştir”. Rahmetli Hocam bugünleri de görmüş olsa idi, acaba kurmuş oldukları dinamit hakkında ne gibi bir değerlendirme yapardı, bilinemez. Çünkü, tarih, kendi dinamiğinde mukadder akışına devam etmektedir.